

І. О. Русанова*

СУД ПРИСЯЖНИХ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН

У сучасних правових і демократичних державах суд є невід'ємною складовою системи правового захисту особи, її прав і свобод. Судова влада є однією з трьох гілок державної влади, і її діяльність спрямована на захист прав людини, забезпечення соціальної стабільності та режиму законності в державі, що має реалізовуватися виключно засобами правового характеру. Судова влада виступає як незалежний інститут, зобов'язаний діяти згідно з Конституцією і законами України. Саме в цьому проявляється державно-владна сила судової влади, яка не повинна нехтувати своїми принципами, а має завжди діяти в ім'я закону і справедливості. Саме висока місія суду сприяє розбудові громадянського суспільства, фізичні та юридичні особи якого користуються широким колом прав і свобод, а всі їх взаємовідносини базуються на основі права.

Основний закон України закріплює визначальні засади верховенства права та правової держави, які юридичними засобами мають реально забезпечувати максимальне здійснення, охорону й захист основних прав і свобод людини та громадянина. Ст. 55 Конституції України визначає, що права і свободи людини і громадянина захищає суд. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Конституція України також закріпила серед інших демократичних положень норми про участь народу у здійсненні правосуддя в якості присяжних. Так, Конституція України передбачає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (п. 4 ст. 124), що правосуддя в Україні здійснюють професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні (ч. 1 ст. 127), а також, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних (ч. 2 ст. 129).

З моменту закріплення цього положення, як в юридичній літературі, так і на практиці постійно точаться дискусії щодо цієї конституційної новели. Найбільш образно дискусії проявляються у двох площинах. Одна характеризується сприйняттям і підтриманням необхідності існування суду присяжних. Інша є протилежною їй, тут зосередилися критики і противники такої правової інституції¹. На наш погляд, переважає, і це справедливо, перша позиція.

Актуальність теми обумовлюється сукупністю чинників, що визначають потребу суспільства в їх науковому вивченні для вирішення відповідних соціально важливих завдань. Реалізація конституційної ідеї створення в Україні демократичної, соціальної, правової держави вимагає проведення судово-правової реформи для формування ефективно діючого законодавства, а також судової системи, що забезпечує реальне додержання прав і свобод людини і громадянина. Однією з важливих ланок судово-правової реформи є створення в Україні суду присяжних.

Зі створенням судів присяжних у Російській Федерації та в інших країнах СНД, у тому числі й незалежній Україні, починається новий етап інтенсивних

© Русанова І. О., 2007

* доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого (м. Харків), кандидат юридичних наук

¹ Бойков А. Д. Третья власть в России. Книга вторая — продолжение реформ. — М.: Юрлитинформ, 2002. — С. 25.

наукових досліджень проблем суду присяжних. Значний внесок у розв'язання цієї проблеми здійснили О. Д. Бойков, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко та ін.

Метою цієї статті є аналіз правової природи суду присяжних і його соціального призначення в суспільстві, а також визначення і наукове обґрунтування комплексу пропозицій, спрямованих на створення нового й удосконалення чинного законодавства і правозастосовної практики про суд присяжних.

Суди присяжних існують у багатьох країнах світу і є досить різними. Наприклад, американська система суду присяжних передбачає, що присяжні самостійно без участі професійного судді вирішують питання факту — чи мала місце подія злочину, і чи винен у цьому підозрюваний. Німецька система також передбачає існування суду присяжних, але у змішаному складі, коли ці питання разом із суддею в нарадчій кімнаті вирішують і присяжні².

Суд присяжних необхідно вводити у кримінальне судочинство України з урахуванням особливостей національної правової системи. При створенні такого інституту слід урахувати досягнення вітчизняної науки в галузі процесуального права, організаційні та фінансові можливості держави. Саме тому, на наш погляд, законодавець, закладаючи цей інститут у Конституцію України, передбачав можливість створення суду присяжних у час, коли економічно-політичні відносини в державі не просто стабілізуються, а перейдуть на вищий щабель розвитку.

В Україні, згідно з проектом Кримінально-процесуального кодексу, планується створити суди присяжних, подібні до американських. Передбачається, що в цьому суді братимуть участь 7 присяжних засідателів, а в окремих випадках — 8 і 10. Це мають бути особи не молодші певного віку, але із цих виборців потрапити до сімки присяжних зможе не кожний. Прокурор і сторони матимуть право на невмотивований відвід присяжного. Другою умовою запрошення присяжних для вирішення справи є те, що такого суду бажатиме сам обвинувачений. Тобто ніхто не має права нав'язувати йому суд присяжних.

Присяжні засідателі можуть бути скликані під час розгляду таких категорій справ:

- 1) про злочини проти життя і здоров'я особи та проти держави;
- 2) у випадку, коли санкція кримінально-правової норми передбачає позбавлення волі строком від десяти років або довічне позбавлення волі;
- 3) за умови заявленого клопотання підсудного чи його захисника про розгляд справи за участю присяжних.

Що ж таке цей “суд присяжних”? Саме слово “присяжні” говорить про те, що ці люди дають присягу з приводу того, що виноситимуть вердикт об'єктивно і справедливо. Це накладає відповідальність на присяжних у кожному судовому процесі вирішувати питання про винність особи відповідно до закону. Присяжні несуть моральну відповідальність за людські долі.

Як відомо, суд присяжних з самого моменту свого заснування започаткував демократичні, змагальні, гласні і неупереджені параметри діяльності. В ньому наочно проявлялися омріяні людством вимоги до процедури розгляду судових справ³. І з часом цей суд зайняв своє належне місце в судових системах багатьох країн, зрозуміло з наявністю національних особливостей. Але з неодмінно обов'язковим атрибутом — головне питання кримінальної справи вирішували не судді — професіонали, а безпосередньо присяжні. Аксиомою стало, що обвинувачення — це не тавро, а лише наговір, який повинен бути ґрунтовно,

² Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних // Право України. — 2000. — № 3. — С. 4.

³ Защитник в суде присяжных / Алексеева Л. Б., Григорьева Н. В., Львова Е. Ю., Радутная Н. В., Шурыгин А. П. — М.: Росс. правовая академия МЮ РФ, 1997. — 150 с.

всебічно досліджений та неупереджено і об'єктивно обговорений. Саме це останнє — обговорений — і було поставлено краєкутним в процедурі діяльності суду присяжних. Від того, як це обговорення (судоговоріння) буде проходити з дотриманням процедурних правил (а у суді присяжних) вони мають відмінності, повною мірою залежало покладення кінця наговору (звинуваченню). Отак вбачається задумувалася модель суду присяжних. Правосуддя — це правий суд, в ім'я чого він відбувається — для народу, останній і повинен ставити крапку в разі правового конфлікту громадянина і держави. Теоремою є — держава для людини, а не навпаки. Найвищою цінністю в державі є людина, а раз так, то вона і є найвищим суддею⁴.

Цей суд можливий лише у правовій державі, де є закон, який визначає, що заборонено, і гарантує кожному свободу, поки той не порушить закон. Важливою умовою діяльності суду присяжних є також довіра до нього з боку суспільства. Для цього суду потрібно, щоб суспільство характеризувалося розвинутим почуттям обов'язку та справедливості.

Коли мова йде про суд присяжних, то, як правило, використовується прикметник “справедливий”. Дійсно, за всі часи свого існування такий суд якщо і допускав помилки, то вони були викликані держано-владним впливом. Історія добре знає подібні приклади. Але все ж таки, як правило, цей суд в силу процедурних правил був малоприслужним для тиску чи то стороннього впливу, довів свою живучість і став невід'ємним атрибутом правової держави. При цьому, зрозуміло, запобігаючи непорозумінню, наголосимо, що будучи неупередженим, справедливим, суд присяжних не є головним, єдиним судовим органом і відповідно єдиним носієм судової влади. Кордони діяльності такого суду обмежені підсудністю справ, його юрисдикція розповсюджується на певну групу кримінальних злочинів. Вважається, що головною причиною тут виступає його висока вартість і певна громіздкість при створенні і діяльності. Видається, що на відміну від діяльності професійних суддів, суд присяжних не обов'язково повинен бути постійно діючим органом.

Ознайомившись з судовою практикою, приходимо до висновку, що розширення компетенції цього суду на інші правові конфлікти лише б дало користь суспільству. На відміну від “простих” судів, суд присяжних більше підлягає громадському контролю, наближений до населення, є дійсною гарантією справедливого суду⁵.

Досліджуючи питання діяльності суду присяжних, підкреслимо, що цей правовий інструментарій кримінального судочинства повинен працювати в режимі тісної співпраці судді-професіонала (головуючого) і присяжних. Інакше і бути не може, це, можна сказати, єдиний процесуальний організм, у якому чітко розподілені ролі (функції). При цьому недоречним буде вважати, хто веде головну партію в суді присяжних, останні чи головуючий. Навпаки, суд присяжних і професійний суддя повинні взаємно контролювати один одного, тим самим зменшувати свавілля і можливі судові помилки.

Якщо визначення винності та призначення покарання належить одним і тим самим суддям, то судді часто можуть визначати ступінь провини так, щоб підсудний підлягав би тому покаранню, якому судді бажали б його піддати. В суді присяжних повноваження з визнання провини і повноваження про призначення покарання розділені⁶.

⁴ Пилипчук П. П. П'ятнадцять років незалежності: кризі призму діяльності інститутів судової влади // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 8 (72). — С. 3-6.

⁵ Мирзоев Гасан. Защита прав человека и роль правоохранительной системы государства в ее обеспечении // Уголовное право. — 2006. — № 3 (май-июнь). — С. 114-119.

⁶ Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства. — К., 1999. — С. 188-190.

Зміцнює неупередженість суду і зменшує ризик помилкових висновків той факт, що питання про винність вирішує суд присяжних, а питання про покарання вирішує суддя у вирок, що обмежує можливості зловживання. Покладення вирішення питання про покарання на суддю виправдане, оскільки в питаннях кваліфікації є безліч проблем — співучасть, сильне душевне хвилювання, необхідна оборона та перевищення її меж. Тому дані проблеми повинен вирішувати професійний суддя, оскільки це потребує спеціальних знань.

Суддя виступає природно провідником і організатором судового процесу. Як професіонал, він повинен, керуючись процесуальними нормами, правильно почати судоворіння. В процесі останнього головуєчий постійно, зрозуміло без тиску чи то впливу, повинен грамотно спрямовувати хід розгляду справи, виступи учасників судочинства на всебічне і неупереджене дослідження звинувачення.

Для головуєчого це не просте завдання, його активність повинна призводити до того, щоб юридичні пізнання, вислови, судження, висновки прокурора, захисника, його самого були зроблені у доступній, не завуальованій формі. Процес судоворіння таким чином дозволить присяжним правильно і вільно сприйняти зміст судової справи, сутність звинувачення⁷, оскільки до початку судового розгляду присяжні не знайомляться з матеріалами справи.

Практика діяльності суду присяжних в Російській Федерації свідчить про те, що судді в цілому готові до виконання такої ролі. Передбачені КПК України процедури нормативно конструюють судоворіння в суді присяжних, визначаючи роль судді-головуючого, але зрозуміло, що багато в чому все залежить від професійної підготовки судді і розуміння ним своєї ролі. На поведінку судді в судовій залі впливає цілий ряд факторів процесуального, організаційного, психологічного, етичного плану.

Керуючись положеннями КПК України, головуєчий повинен своєчасно ставити на розгляд відповідні питання, запобігати замулюванню судового процесу питаннями, що не входять в предмет судоворіння, знімаючи їх в момент підняття. Також особливу увагу головуєчий звертає на недопущення суперечок між учасниками процесу, попереджає непроцесуальні висловлювання та оперування документами чи фактами, про які не йде мова у звинуваченні.

Особливо важливим моментом в суді присяжних є оголошення прокурором резолютивної частини обвинувального висновку. Головуючий уважно і коректно повинен роз'яснити підсудному сутність звинувачення, а потім чітко спитати підсудного, чи зрозуміло і усвідомлено ним суть звинувачення. Тільки після цього головуєчий може спитати підсудного, чи визнає він себе винним, а після заслуховування відповіді підсудного головуєчий запрошує учасників судового процесу до коротких заяв, які повинні базуватися на матеріалах кримінальної справи. Важливість цього моменту полягає у тому, що при процесуально грамотному проведенні цієї дії у присяжних буде сфокусовано увагу на майбутньому предметі судоворіння.

Від головуєчого також залежить і визначення порядку дослідження доказів, а правильно обраний шлях — це крок успішно проведеного судового процесу. Щоб останній був законним і оптимальним, головуєчий повинен бути добре підготовленим на матеріалах справи. Апріорні знання судді, знайомого з кримінальною справою до початку судового засідання, формують не лише його установку, але й саме рішення фактично до судового розгляду. Але це ніякою мірою не повинно проглядатись в поведінці головуєчого, інакше це природно вплине на внутрішні переконання тих з присяжних, хто розглядає суддю крізь

⁷ Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология. — Х.: Издатель СПД ФЛ Вапнарчук Н. Н., 2006. — 176 с.

призму непогрішимості. Всім своїм виглядом головуєчий повинен виказувати неупередженість, повагу до вимог процедури розгляду справ судом присяжних. Останні обрані як представники народу, наділені певною компетенцією, і це повинен поважати головуєчий, не допускаючи зверхності, самовпевненості.

Присутність присяжних кардинально змінює відносини між сторонами в залі суду. Відповідно до принципу змагальності процесу сторони обвинувачення і захисту зобов'язані подати суду докази в кримінальній справі, обґрунтувати в судовому засіданні свої висновки про доведеність чи недоведеність фактичних обставин справи, вини підсудного, про ступінь і характер його відповідальності, про обставини, що характеризують особу винного, та щодо інших обставин. Прокурорам доводиться більше працювати як для того, щоб передати справу до суду, так і в засіданні. Суд присяжних позитивно впливає і на якість попереднього слідства, оскільки слідчі розуміють, що всі недоліки слідства викриватимуться в ході змагального процесу, і вони не можуть вже розраховувати на те, що суд візьме на себе роль слідчого, а, отже, змушені будуть при проведенні розслідування справ суворо дотримуватися закону та вживати заходів до виявлення всіх обставин, як тих, що викривають, так і тих, які виправдовують особу, притягнуту до відповідальності. Прокурори в судових засіданнях повинні вміти проводити допити підсудних, потерпілих, свідків, аналізувати докази, виступати в дебатах. Слід сказати, що присяжний засідатель — це серйозний контролер діяльності професійного судді при розгляді конкретної справи. В суді за участю присяжних полегшується роль судді-професіонала, оскільки у вирокі він не наводить доказів, не аргументує висновків щодо винності чи невинності підсудного⁸.

Ті обставини, які встановить суд присяжних, уже ніхто більше не зможе спростувати. Таким чином, оскарженню підлягатиме лише застосування судом права, тобто його правильність. Під час суду присяжні повинні будуть збиратися в нарадчій кімнаті на колегію без головуєчого. Там вони мають відповісти на три запитання в опитувальному листі: чи мала місце подія злочину? чи винний у цій злочинній події громадянин (фізична особа), який притягується до відповідальності? чи заслуговує ця особа на пом'якшення вироку? Якщо вони дали відповідь вочевидь неправильну, то суддя не може вирішити справу інакше, але має право розпустити цю колегію присяжних, яка надала такий висновок, і зібрати іншу колегію присяжних. До беззаперечної компетенції професійного судді відноситься тільки призначення в межах санкції відповідної кримінально-правової норми конкретної міри покарання.

Розгляд справ судами присяжних ускладнить організацію судових засідань, позаяк зібрати велику кількість людей у судові засідання проблематично. Справи, які розглядаються судами присяжних, не прості. Цілком справедливо вони передбачають велику кількість учасників, і забезпечення своєчасної явки свідків, потерпілих, підсудних, експертів, спеціалістів та інших осіб уявляється нелегкою справою.

Гарантії незалежності і недоторканності професійних суддів, передбачені Законом України "Про судоустрій України", поширюються на народних засідателів і присяжних на час виконання ними обов'язків щодо здійснення правосуддя (ч. 2 ст. 72 Закону)⁹. Це означає, що народні засідателі та присяжні є незалежними від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються тільки законіві, їм забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону.

⁸ *Маляренко В.* Позитиви і негативи суду присяжних // *Право України.* — 2000. — № 3. — С. 5.

⁹ Про судоустрій: Закон України від 07.02.2002 р. // *ВВР.* — 2002. — № 27-28. — Ст. 180.

Опоненти суду присяжних зазначають також, що правосуддя в державі, тим більше вирішення питання про винність чи невинність підсудного, повинні здійснювати не дилетанти, до яких належать присяжні, а професійні юристи. Прихильники цієї позиції вважають, що “сам процес доказування в суді присяжних не узгоджується з їх правом вирішувати питання про винність підсудного. Відповідно до принципу презумпції невинуватості “... кожний обвинувачений в учиненні злочину вважається невинним, доки його винність не буде доведена в передбаченому ... законом порядку і встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. В кримінально-процесуальному законі передбачено процедуру доказування вини суб’єкта ... відповідно до якої “доказування повинні здійснювати професійні юристи — судді і посадові особи правоохоронних органів. Об’єктивність рішення про винність залежить від детального знання процесу доказування, розуміння суті доказів і уміння працювати з ними. Присяжні засідателі не мають відповідної підготовки”¹⁰.

Внутрішнє переконання як спосіб оцінювання доказів є елементом “професійної технології судді. Звідси зміст внутрішнього переконання являє собою проекцію уявлень, що панують у професійному співтоваристві”. Професіоналізм припускає формування певних стереотипів унаслідок накопиченого професійного досвіду і характеризується феноменом так званого професійного старіння, що “характеризується несприйнятливістю до нового, канонізацією й універсалізацією власного досвіду, використанням стереотипів, тобто досягнень минулого, відсутністю росту, закритістю для професійного розвитку ...”¹¹.

Що стосується відсутності практики у присяжних засідателів, то ми вважаємо це зауваження недостатньо аргументованим, адже, по-перше, почуття законності розвивається не лише завдяки практиці, а формується у людини на основі здорового глузду та моральних принципів; по-друге, відповідальність у присяжних не залежить від їх посади, а, як переконує практика цього суду, зумовлюється усвідомленням відповідальності перед совістю та громадською думкою.

Що стосується недоліків судочинства в суді присяжних, то вони полягають у тому, що в деяких випадках колегія присяжних суб’єктивніша, ніж професійний суддя. Цей фактор дійсно має місце, але він не є визначальним, оскільки усувається стримуваннями і противагами, які виступають гарантом від помилок. Кожна людина від народження, незалежно від професії, абсолютно природно та без сумніву підвладна почуттям. Серед них є симпатія та антипатія, які, звісно, впливають на ставлення до людей. І, незважаючи на той факт, що суддя є професіоналом у своїй справі, керується “буквою закону” та в ідеалі має діяти неупереджено — фактор симпатії чи антипатії обов’язково впливає на процес прийняття рішення¹².

Присяжні не є винятком з цього правила. Проте тут ситуація виглядає дещо по-іншому: через кількість присяжних засідателів підвищується можливість неупередженого прийняття рішення, оскільки вірогідність того, що усі присяжні поставляться до підсудного однаково позитивно або негативно, є досить незначною.

При нинішніх соціально-економічних умовах в Україні проведена велика робота щодо завершення будівництва інститутів судової влади, які покликані забезпечити незалежність суддів (суду) при вчиненні ними правосуддя від будь-якого впливу держави та посадових осіб, що дає підстави сподіватись на справедливе та об’єктивне правосуддя. Практика доводить, що процес змагальності між

¹⁰ Абдрахманов Р. Не поторопились ли мы? // Российская юстиция. — 1995. — № 12. — С. 12.

¹¹ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления — М.: NOTA BENE, 2000. — 366 с.

¹² Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 50-58.

адвокатом та прокурором на процесі за участю присяжних засідателів будується рівною мірою, як на оголошенні фактів слідства, так і на емоційному впливові на присяжних. Ми погоджуємось з думкою тих правознавців, які вважають, що суд присяжних переважно спрямований на визначення вини підсудного.

Виходячи із об'єктивних та суб'єктивних причин, діяльність цього інституту судочинства полягає в найбільш повному забезпеченні прав підсудного. Права та інтереси жертв злочинів у даній формі судочинства належним чином не реалізуються. Те, що корпус присяжних формується із людей, у яких відсутні правові знання, і є доказом того, що кожен із них у процесі визрівання власної думки щодо вини підсудного керується логікою захисника та прокурора, головних учасників процесу, і власними емоціями. Зазначений інститут не завжди може бути справедливим і об'єктивним, оскільки він не може однаковою мірою захистити права підсудного та потерпілого.

Ще одне можливе порушення принципу рівності прав потерпілого та підсудного: клопотати про розгляд судом присяжних вправі лише підсудний.

Суд присяжних як форма суду заслуговує на особливе вивчення саме з погляду моральних засад, в нього вкладених і за допомогою нього здійснюваних. Поспішні і побудовані на неперевіренних даних висновки про неправильність вироків присяжних з боку людей, які не були свідками перебігу процесу, які не пережили його особисто, а судять лише за уривками друкованих вістей, є звичним явищем у нас. До того ж цей суд довгі роки поставлений у найбільш невідгідні умови, залишаючись без нагляду і догляду, причому недоліки його, такі природні в новій справі, не виправлялися¹³.

Таким чином, суд присяжних можна характеризувати як оновлену процесуальну конструкцію, як елемент перетворюючої діяльності в судочинстві. І зараз в умовах завершального проведення судово-правової реформи в Україні, обговорення проєктів КПК України нагальною стоїть проблема задіяння у житті суду присяжних. Однак правові контури останнього дуже слабо відмічені у законодавстві і лише штрихами окреслені в проєктах концепцій судово-правової реформи.

В умовах проголошення України правовою державою повинна бути осмислена вся конструкція суду присяжних від елементів його організації до процесу його функціонування. Тобто настав час належним чином опрацювати методологічні, судоустрійні, судочинні аспекти такого правового феномену, яким є суд присяжних. Це, в свою чергу, дозволить підняти на більш вищий щабель правоохоронний діапазон судочинства, суттєво змінити стару кримінально-процесуальну доктрину, яка багато в чому лише проголошувала презумпцію невинуватості. Реальною гарантією життя може бути лише суд присяжних з його мінусами і плюсами, перевага яких безумовна. Обмовимось, що висловлені міркування є особистим баченням піднятої проблеми і можуть бути піддані критичним оцінкам. Але життєвість і притягальність такої моделі судочинства, як суд присяжних, свідчать про те, що їй немає альтернативи, суспільство вже давно усвідомило, що економити на судочинстві згубно (хибно).

Міркувань може бути багато, але судово практика доводить, що правосуддя стане набагато справедливішим тільки тоді, коли декілька осіб, не пов'язаних клановими узами, які вперше зібралися у складі колегії присяжних тільки на суді, які мають незалежне життєве судження, візьмуть його із своєї життєвої практики і застосують при винесенні рішення про винність чи невинність обвинуваченого. І тоді дуже складно реалізувати "домовленість" із присяжними за декілька годин до судового засідання.

¹³ Тертишник В. Суд присяжних: суть ідеї, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення // Юридична Україна. — 2003. — № 8. — С. 15-19.